

Жапарова К.Э.

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮ
КЛАССИФИКАЦИЯЛОО ПРОБЛЕМАСЫ

Жапарова К.Э.

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ МЕЖДОМЕТИЙ АНГЛИЙСКОГО И
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ

К.Е. Japarova

THE PROBLEM OF CLASSIFICATION OF INTERJECTIONS
IN ENGLISH AND KYRGYZ LANGUAGES

УДК: 81'367.628

Бул макалада англис жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдүн так классификациясын түзүү проблемасы каралат. Каралып жаткан тилдерде сырдык сөздөр түзүмдүк жана семантикалык белгилери боюнча классификациялана алышат. Ата мекендик жана чет элдик лингвисттердин сырдык сөздөрдү классификациялоого карата берилген көз караштарын талдоонун негизинде, биз төмөнкү классификацияны карманабыз. Түзүмдүк классификациянын негизинде биз баштапкы жана экинчиликтүү сырдык сөздөрдү ажыратабыз. Баштапкы сырдык сөздөр – бул өзгөчөлөнүп турушкан жана эч бир сөз түркүмүнө киришпеген сөздөр. Экинчиликтүү сырдык сөздөр ар кыл сөз түркүмдөрү менен бериле, жана керек болсо эки же андан көп тутумдуу боло алышат. Классификациянын негизинде, биз төрт түрдү ажыратабыз, эмотивдүү, когнитивдүү, конативдүү жана фатикалуу. Англис жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдү категориялаштырууга арналган изилдөөлөрдү кыскача талдоо, алардын тилдик тутумдагы спецификалуу абалын көрсөтөт жана алардын лингвистикалык табиятына, классификациясына жана кызматтык спецификасына карата көп учурда карама-каршы көз караштарды ачып берет.

Негизги сөздөр: сырдык сөздөр, классификациялоо, категориялаштыруу, талдоо, тилдик тутум, сөз түркүм, түзүм.

В этой статье рассматривается проблема классификации междометий в кыргызском и английском языках. В рассматриваемых языках междометия могут быть классифицированы по структурному и семантическому признакам. На основе анализа представленных точек зрения отечественных и зарубежных лингвистов на классификацию междометий, мы придерживаемся следующей классификации. На основе структурной классификации мы выделяем первичные и вторичные междометия. Первичные междометия – это такие слова, которые стоят особняком и не входят ни в какую часть речи. Вторичные междометия могут быть выражены различными частями речи, и даже могут быть двусоставными и более. На основе классификации, мы выделяем четыре вида, эмотивные, когнитивные, конативные и фатические. Краткий анализ исследований, посвященных категоризации междометий английского и кыргызского языков, показывает их специфическое положение в языковой системе и демонстрирует зачастую противоречивые точки зрения на их лингвистическую природу, классификацию и функциональную специфику.

Ключевые слова: междометия, классификация, категоризация, анализ, языковая система, части речи, структура.

This article is devoted to the classification of interjections in English and Kyrgyz languages. In the languages interjections can be classified according to their structural and semantic characteristics. Based on the analysis of the presented points of view of domestic and foreign linguists on the classification of interjections, we adhere to the following classification. Based on the structural classification, we single out primary and secondary interjections. Primary interjections are words that stand apart and do not enter into any part of the speech. Secondary interjections can be expressed by different parts of speech, and even can be two-composite or more. On the basis of semantic classification, we distinguish four types, emotive, cognitive, conative and phatic. Researches on analysis of English and Kyrgyz interjections show its specific position in a language, and gives opposite viewpoints on linguistic nature, classification and functional specificity.

Key words: interjection, classification, categorization, analysis, language system, parts of speech, structure.

Сырдык сөздөрдүн грамматикалык макамы жана ушул грамматикалык класстын чек араларын аныктоо жөнүндө маселелерден тышкары, англис жана кыргыз лингвистикасында дагы бир катар чечилбеген проблемалар бар. Биринчи кезекте, бул англис жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдү классификациялоо.

Каралып жаткан тилдерде сырдык сөздөрдүн так классификациясын түзүү – жетишерлик татаал жумуш, бул эки негизги себеп менен түшүндүрүлөт.

Англис тилиндеги сырдык сөздөрдүн классификациясын карап көрөлү. Англис тилиндеги сырдык сөздөрдүн так классификациясын түзүү эки негизги себеп менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, англис тилинде сырдык сөздөр класстынын курамына, башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, өзүнүн морфологиялык түзүмү боюнча өтө ар түрдүү бирдиктер киришет: сөз формасына ээ болгон (кээде ажыратылбаган тыбыштардан турган) бирдиктерден тартып, өзүнүн формасы боюнча сөз айкаштары (goodness gracious!) же сүйлөмдөр (God bless you!) болуп саналган бирдиктерге чейин.

Түзүмдүк көрүү чекитинен англис тилиндеги сырдык сөздөрдү үч так таризделген топко бөлүүгө болот:

- сөз формасына ээ болгон сырдык сөздөр (aha!, boo!);
- сөз айкашы формасына ээ болгон сырдык сөздөр (dear heart!, Good Lord!);

- сүйлөм формасына ээ болгон сырдык сөздөр (God bless my soul!).

Бирок англис тилиндеги сырдык сөздөрдү изилдөөчүлөрдүн баары эле көрсөтүлгөн үч топту ажыратышпайт. Кээ бирлери, мисалы, ушул сөз түркүмүнүн курамына кийинки эки топту (сырдык сөздөр-сөз айкаштары жана сырдык сөздөр-сүйлөмдөр) киргизүүдөн баш тартышып, муну «ашкере сөздүк бирдиктер сөздөрдү бириктирген сөз түркүмүнүн курамына кире алышпасы» менен түшүндүрүшөт. Жеке алсак, Н.В. Полищук, англис тилинде «сырдык сөз» термини астында «морфологиянын көрүү чекитинен» бири бири менен коошпогон бирдиктер бириктирилгени жөнүндө айтат [Полищук Н.В., 1988].

Экинчи себеп англис тилинде «сырдык сөз» өңдүү сөз түркүмүнүн курамынын өзүнө карата бирдиктүү пикирлер жоктугунда жатат. Колдо бар көз караштардын бүткүл көп түрдүүлүгү эки карамакаршы тенденцияга барып такалат:

- сырдык сөздөргө ушул сөз түркүмүнүн бардык категориялык белгилерине ээ болбогон тилдин бирдиктерин киргизишет. Алсак, мисалы, С.О. Карцевский англис тилиндеги сырдык сөздөргө «аттык да, кызматтык да, модалдык да» болуп саналбаган сөздөрдү кийирет [Карцевский С.О., 1984. №6, С.108];
- сырдык сөздөрдүн курамынан ушул сөз түркүмүнүн зарыл белгилерине ээ болгон бирдиктер чыгарылып салынат. Мисалы, Я. Свартвиктин жана Дж. Личтин пикири боюнча, сырдык сөздөргө баштапкы сырдык сөздөрдү гана киргизүү керек [Svartvik J., Leech G., 2003. P. 117-125].

Тилчилердин арасында сырдык сөздөргө табыш тууроолорду киргизүү жөнүндө маселе да талаштуу болуп саналат. Кээ бир изилдөөчүлөр табыш тууроолорго сырдык сөздөрдүн курамынан орун беришет. Алсак, Н.А. Курносова англис тилиндеги сырдык сөздөр классынан «табыш тууранды сырдык сөздөр» түркүмүн ажыратат [Курносова Н.А., 1992. С. 64-99].

Англис тилиндеги сырдык сөздөрдү ажыратуунун жогоруда каралган проблемалары (алардын курамында ар кыл морфологиялык түзүмдөгү бирдиктердин, өзгөчө ашкере сөздүк бирдиктердин барлыгы, жана класстын өзүнүн курамы жөнүндө бирдиктүү пикирдин жоктугу) сырдык сөздөрдүн так, бир түрдүү жана жалпы кабыл алынган классификациясын түзүү жолундагы маанилүү тоскоолдук болуп саналат. Ошондуктан өзүнүн сырдык сөздөрдүн классификациясын сунуштаган ар кандай тилчи, баарыдан мурда, көрсөтүлгөн эки проблемага карата өзүнүн турумун аныктоого тийиш.

А.Е. Чурановдун ынанымы боюнча, англис тилиндеги сырдык сөздөргө бирдиктердин эки түрүн гана киргизүү керек:

- сезимдерди, эркти (сезимдик эркти кошо) билдирүүчү бирдиктерди;
- биринчилерге окшоштурулуучу бирдиктерди (мисалы, англис тилиндеги этикеттин формулаларын).

Бирдиктердин биринчи түрү – бул таза сырдык сөздөр. Экинчи типти А.Е. Чуранов «междометоиддер», же латынча айтканда «интеръектоиддер» деп атоону сунуштайт. Латынь суффикси «oides» «...окшош» деген мааниге ээ болот, демек «междометоиддер» – бул сырдык сөздөргө окшош бирдиктер.

Бөлүштүрүүнүн негизинде жатуучу белгиге жараша, англис тилиндеги сырдык сөздөрдүн эки классификациясы жашап келет – структуралык жана семантикалык [Чуранов А.Е., 2006, С. 172-178].

1. *Англис тилиндеги сырдык сөздөрдү морфологиялык түзүмүнүн жана келип чыгуусунун негизинде классификациялоо*

Англис тилиндеги сырдык сөздөрдүн морфологиялык түзүмүнөн жана тегинен чыгып, А.Е. Чуранов англис тилиндеги сырдык сөздөр классынын ичинен 3 негизги классчаны ажыратат:

- баштапкы сырдык сөздөр (bo!, huh!, yipe!), башкача айтканда англис тилинде эң башында эле сырдык сөздөр катары пайда болгон тилдин бирдиктери;
- экинчиликти, же маани берүүчү сырдык сөздөр (my!, boy!, well!) – англис тилинде аларды эмоцияларды, эрк билдирүүлөрдү (сезимдик эрк билдирүүлөрдү кошо) билдирүү үчүн колдонуунун натыйжасында түзүлгөн сырдык сөздүк бирдиктер;
- баштапкы сырдык сөздүн маани берүүчү (экинчиликти) сырдык сөз менен айкашуусун берүүчү аралаш типтеги сырдык сөздүк бирдиктер (ah yes!, oh dear!).

2. *Англис тилиндеги сырдык сөздөрдү семантикалык белгиси боюнча классификациялоо.*

Өзүнүн семантикалык кызматтары боюнча, англис тилиндеги сырдык сөздөр классы өз курамына бирдиктердин төмөнкү топторун камтыйт:

- эмотивдүү (эмоциялык) сырдык сөздөр;
- императивдүү (түрткү болуучу) сырдык сөздөр;
- «междометоиддер» («интеръектоиддер») – өзүнүн теги боюнча башка сөз түркүмдөрүнө таандык болуучу, бирок эмоциялык же императивдүү сырдык сөздөр тобуна өтүшкөн тилдин бирдиктери.

Амекага ылайык (1992), сырдык сөздөр үч классификацияга бөлүнө алышат. Экспрессиялуу сырдык сөздөр, конативдүү сырдык сөздөр жана фатикалуу сырдык сөздөр бар болушат.

1) Экспрессиялуу сырдык сөздөр – бул сүйлөөчүнүн психикалык абалынын симптомдору болуп саналуучу вокалдык жаңсоолор. Аларды эки топко бөлүүгө болот:

(А) Эмотивдүү сырдык сөздөр – бул сүйлөөчүнүн ошол мезгилде өзүндө бар эмоцияларга жана туюмдарга карата абалын билдирүүчүлөр.

(Б) Когнитивдүү сырдык сөздөр – бул сүйлөөчүнүн айтым учурундагы билимдеринин жана ойлоорунун абалына кирүүчүлөр.

2) Конативдүү сырдык сөздөр – бул сүйлөөчүгө багытталган айтымдар. Алар сүйлөөчүнүн каалоосуна жараша же кимдир бирөөнүн көңүлүн бурууга,

же алардан иш-аракетти же кимдир бирөөдөн жоопту талап кылууга мелженишкен.

3) Фатикалуу сырдык сөздөр коммуникациялык алаканы түзүүдө жана колдоодо пайдаланылат. Сүйлөөчүнүн кайтарым байланыш нугу же кайтарым байланыштын сигналдык вокализациялары болуп саналган учурдагы маекке фатикалуу катары классификациялана алышат.

Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдүн классификациясын карап көрөлү.

Сырдык сөздөр – эмоциялар менен эрк билдирүүлөрдү билдирүүчү (бирок атабоочу) өзгөрүлбөс сөз түркүмү. Сүйлөмдө сырдык сөздөр башка сөздөр менен грамматикалык жактан байланышпайт да, сүйлөм мүчөлөрү боло алышпайт.

Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр субъектинин турмуш чындыгына карата эмоциялык-эргтик реакцияларын билдирүүчү сөздөрдүн өзгөчө классын беришет. Сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн толгонууларын, туюмдарын, аффектерин, эмоцияларын, эргтик түрткүлөрүн билдиришет. Мында алар аларды аташпайт, ал эми коллектив тарабынан аңдалган маанилик мазмунга ээ болгон кайсы бир эмоциялык белгилердин ролунда чыгышат. «Сырдык сөздөр эмоциялар менен эргтик импульстарды экспрессиялуу-драмалуу билдирүү үчүн тилдик каражаттардын коомдоштурулган корун (фондун) түзүшөт».

Өзүнүн түзүмдүк-семантикалык касиеттери боюнча сырдык сөздөр башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турушат:

Маани берүүчү сөздөрдөн сырдык сөздөр төмөнкүсү менен айырмаланышат: алар эч нерсени аташпагандыктан, номинациялык кызматынын жоктугу; кандайдыр бир грамматикалык категориялардын жоктугу, сөз айкашынын же сүйлөмдүн багыныңкы же өзөктүк мүчөлөрү ролунда чыгууга жөнөмсүздүгү; көпчүлүк учурда конкретизациясы контексте гана аныкталуучу көп маанилүүлүгү.

1. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдү морфологиялык түзүмүнүн жана келип чыгуусунун негизинде классификациялоо.

Сырдык сөздөр өзүнүн түзүмү боюнча жөнөкөйлөргө (же биринчи түрдөгүлөргө) жана туундуларга бөлүнүшөт.

Биринчи түрдөгү сырдык сөздөр тилдин лексикасынан өзгөчө топко бөлүнүшкөн жана өзүнүн фонетикалык түзүлүшү менен айырмаланышкан уңгу сөздөрдү беришет. Бул сырдык сөздөр жалаң үндүү тыбыштардан же үндүү менен үнсүздүн айкашуусунан турушат, анан калса үнсүздөрдүн ичинен кыргыз тилинин башка төл сөздөрүндө учурабай турган *y* жана *x* тыбыштарына артыкчылык берилет: *a! ə! ə! u! ox! əx! əx! ay! əy! oy! y! tu!* Биринчи түрдөгү сырдык сөздөрдүн түзүмү үндүү тыбыштын созулуусунун эсебинен: *o-o, ə-ə, тү-ү, o-ox, u-u*; жөнөкөй кайталоонун эсебинен: *ox-ox, ай-ай-ай, най-най*; ошондой эле экинчи компоненти биринчисинен фонетикалык жактан айырмаланган кайталоонун эсебинен (көбүнчө үнсүз тыбышты протездөөнүн эсебинен) татаалдана алат: *ой-бой, ай-най* ж.б.у.с.

Туунду сырдык сөздөргө тарыхый жагынан аларды сырдык сөздүк кызматта колдонуу процесинде номинациялык кызматын жоготкон толук маанилүү сөздөрдөн чыккан сөздөр киришет. Алардын ичинде жетишерлик көп сандагы өздөштүрүүлөр, жеке алсак, араб жана иран тилдеринен, учурайт: *бали* (иран. ‘жакшы’ жактыруу маанисинде ‘жакшы, сонун, мыкты’) ж.б.

Нукура кыргыз тектүү сөздөр менен сөз айкаштары да сырдык сөздөр түркүмүнө өтүшөт: *кашайгыр* (*кашай* – гыр ‘чтоб ты ослеп, окосел’) жамандык каалоо, каргоо маанисинде, (‘чтоб ты сдох’); *Адам болбой калсын*. ‘Чтоб он не был человеком’ жактырбоо, кыжырлануу маанисинде (‘А чтоб он пропал’).

Туунду сырдык сөздөр мурда өз алдынча турган сөздөрдүн жуурулушу жолу менен да жасалат, аларда маанилүү фонетикалык жылышуулар болуп өтөт (тыбыштардын, муундардын түшүп калуусу ж.б.у.с.); *карангун* – кайгырууну, тагдырга нааразы болууну билдирүүчү сырдык сөз, этимологиялык жактан *каран* ‘беда’ жана *кун* ‘день’ сөздөрүнүн айкалышынан келип чыгат; *катыгун* > *катуу* ‘трудный’ жана *кун* ‘день’ таң калууну билдирет; *күчү-күчү* ‘шенок’ күчүктү чакырууну туюнтат. Сырдык сөздөр катары бир катар этиштик формалар чыгышат, алар толук маанилүү сөздөр катары да жашоосун улантышат, бирок белгилүү бир кырдаалда сырдык сөздөр катары чыгышат. Алсак, жекелик сан формасындагы буйрук ыңгай (*кел! чык! кет!*) жаныбарларды чакыруу-айдоо убагында сырдык сөздүк мааниге ээ болот (‘пошел! поди!’).

2. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөрдү семантикалык белгиси боюнча классификациялоо.

Семантикалык мааниси боюнча кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр төмөнкү топторго бөлүнүшөт:

1) эмоцияны билдирүүчү: кубануу, канааттануу – бах, пай, пай (орус тилиндеги эквиваленттери – ах, ах); жактыруу – бали, аббали, баракелде, чиркин (браво); таң калуу – ой тобо, капырай, катыгун (каково а-а?); капа болуу, өкүнүү – кап (да-а); жактырбоо, жаман көрүү – ой кургур (ай несчастный) ж.б.у.с. Мисалы: Бали, сонун бийледин!

2) сүйлөөчүнүн башка адамга, жаныбарга карата эргтик түрткүлөрүн билдирүүчү: чүшш, тек, же – цыц, тихо, прекратить; кана – ну-ка (тур, башта маанисинде!) ж.б. Мисалы: Кана, ишке киришкиле! – Же, балдырабай иште!

Сүйлөөчүнүн жаныбарларга карата эргтик түрткүлөрүн билдирүүчү сырдык сөздөр: чу – но-о, пошел (пошла) (жылкыларга), так-так! – смирно! (жылкыларга), кыруу-кыруу (жылкыларды чакыруу), кырой-кырой (койлорду чакыруу), мый-мый-мый – кис-кис-кис (мышыктарды чакыруу) ж.б.у.с.

3) тиричиликте, жолугушууда, айрылышууда, катышуучуларга кайрылууда ж.б.у.с. колдонулуучулар: Салам! Салам алейкум! Ассалом-алайкум! – Здравствуйте!; Кош! – Прощай! Ак чүч! – Будьте здоровы! Омийин! – Благослови, Господи! ж.б.

Жыйынтыгында каралып жаткан тилдерде сырдык сөздөр түзүмдүк жана семантикалык белгилери

боюнча классификациялана алышат. Ата мекендик жана чет элдик лингвисттердин сырдык сөздөрдү классификациялоого карата берилген көз караштарын талдоонун негизинде, биз төмөнкү классификацияны карманабыз. Түзүмдүк классификациянын негизинде биз баштапкы жана экинчиликтүү сырдык сөздөрдү ажыратабыз. Баштапкы сырдык сөздөр – бул өзгөчөлөнүп турушкан жана эч бир сөз түркүмүнө киришпеген сөздөр. Экинчиликтүү сырдык сөздөр ар кыл сөз түркүмдөрү менен бериле, жана керек болсо эки же андан көп тутумдуу боло алышат. Семантикалык классификациянын негизинде, биз төрт түрдү ажыратабыз, эмотивдүү, когнитивдүү, конативдүү жана фатикалуу.

Англис жана кыргыз тилдериндеги сырдык сөздөрдү категориялаштырууга арналган изилдөөлөрдү кыскача талдоо, алардын тилдик тутумдагы спецификалуу абалын көрсөтөт жана алардын лингвистикалык табиятына, классификациясына жана кызмат-

тык спецификасына карата көп учурда карама-каршы көз караштарды ачып берет.

Адабияттар:

1. Полищук Н.В. Номинативный статус междометных фразеологических единиц современного английского языка и особенности их контекстного употребления: Дисс... канд. филол. наук. - М., 1988.
2. Карцевский С.О. Введение в изучение междометий // ВЯ. - М., 1984. №6. - С. 108.
3. Svartvik J., Leech G. A communicative Grammar of English. 3rd edition. - Routledge, 2003. P. 117-125.
4. Курносова Н.А. Знаковый статус междометий и проблемы их лексикографической разработки (на материале современного английского языка): Дис... канд. филол. наук. - Киев, 1992. - С. 64-99.
5. Чуранов А.Е. К проблеме классификации междометий английского языка // Вестник ОГУ. 2006. - №11. - С. 172-178.

Рецензент: к.филол.н., доцент Чоробаева Н.А.